

עיון במדרש "שלשת המפתחות"¹

הגמ' בסנהדרין קי"ג ע"א:

תרגום חפשי	גמרא
אחאב אוהבו של חיאל היה, באו הוא ואליהו לבית האבל.	אחאב שושביניה הוה, אתא איהו ואליהו למשאל בשלמא בי טמיא.
ישב [אחאב] ואמר, אולי קללת יהושע מתייחסת לכל עיר שתקרא יריחו, וליריחו אפילו אם תקרא בשם אחר.	הכי לט: לא יריחו על שם עיר אחרת ולא עיר אחרת על שם יריחו.
ענה אליהו: כן.	אמר ליה אליהו: אין.
אמר לו [אחאב]:	אמר ליה:
הרי קללת משה אינה מתקיימת	השתא לווטתא דמשה לא קא מקיימא,
ועצר את השמיים ולא יהיה מטר... ² ,	דכתיב: "וסרתם ועבדתם א-לוהים אחרים... וההוא גברא אוקים ליה עבודה זרה
ואני מעמיד לי עבודה זרה	על כל תלם ותלם
והמטר לא מניח לי ללכת ולעבוד,	ולא שביק ליה מיטרא דמיזל מיסגד ליה,
קללת יהושע התלמיד מתקיימת!!	לווטתא דיהושע תלמידיה מקיימא!!
מיד "ויאמר אליהו... חי ה'... אם יהיה השנים האלה טל ומטר כי אם לפי דברי" ³ .	מיד "ויאמר אליהו... חי ה'... אם יהיה השנים האלה טל ומטר כי אם לפי דברי" ³ .
בקש רחמים ונתנו לו מפתח גשמים,	בעי רחמי והבו ליה אקלידא דמטרא,
וקם והלך.	וקם ואזל.
"ויהי דבר ה'... לך מזה ופנית לך קדמה ונסתרת בנחל כרית... והעורבים מביאים לו לחם ובשר בבוקר ולחם ובשר בערב, ומן הנחל ישתה" (שם, ו).	"ויהי דבר ה'... לך מזה ופנית לך קדמה ונסתרת בנחל כרית... והעורבים מביאים לו לחם ובשר בבוקר ולחם ובשר בערב, ומן הנחל ישתה" (שם, ו).
מהיכן - ...	מהיכא? אמר רב יהודה אמר רב
ממטבחו של אחאב	מבי טבחי דאחאב.

1 מאמר זה נכתב בעקבות מאמרו של יוסי פרומן בגולות ג'.

2 דברים י"א, יז.

3 מל"א י"ז, א.

<p>"ויהי מקץ ימים ויבש הנחל כי לא היה גשם בארץ" (שם, ז.). כיון דחזא דאיכא צערא בעלמא כיון שראה שיש צער בעולם כתיב: ויהי דבר ה' אליו לאמר קום לך צרפתה אשר לצידון וישבת שם, הנה ציויתי שם אשה אלמנה לכלכלך" (ח-ט.). וכתוב: ...חלה בן האשה בעלת הבית... עד אשר לא נותרה בו נשמה..." (שם יז.); בעא רחמי ביקש רחמים, למיתן ליה אקלידא דתחיית המתים, שינתן לו המפתח של תחית המתים, אמרי ליה: אמרו לו: שלש מפתחות לא נמסרו לשליח - של חיה ושל גשמים ושל תחיית המתים, יאמרו שתים ביד תלמיד ואחת ביד הרב! אייתי הא שקיל האי החזר את זה וקח את זה</p>	<p>כתיב: "לך הראה אל אחאב ואתנה מטר על פני האדמה" (שם, י"ח א.).</p>
--	---

פתיחה: סופו כתחילתו

התבוננות במבנה המדרש מזהה בו צורה מעגלית של סיום כעין הפתיחה:

סיום	פתיחה
<p>שתיים ביד תלמיד ואחת ביד הרב!! "לך הראה אל אחאב ואתנה מטר על פני האדמה". "לך מזה".</p>	<p>לווטא דיהושע תלמידיה מקיימא? "אם יהיה השנים האלה טל ומטר" וקם ואזל.</p>

תמונת הפתיחה של הסיפור היא בלגלוגו של אחאב על היפוך היחס הנורמאלי בין רב לתלמיד, כאשר דברי התלמיד הם בעלי תוקף, בעוד שלדברי הרב אין תוקף. בסיום הסיפור "מלגלג" הקב"ה על אליהו באותה נקודה ממש, על כי התלמיד מבקש ששליטתו במציאות תהיה משמעותית יותר משל הרב, כשהרב פה הוא הקב"ה. אליהו כתגובה על דברי אחאב, המתהלל בשפע הגשם בימיו, נשבע שלא ירד יותר גשם והולך לו. בסיום הסיפור מצווהו הקב"ה ללכת אל אחאב, ומודיעו שיתן שוב גשם על האדמה. השאלה היא מה נשתנה? האם אחאב הפסיק לעבוד ע"ז? מהו התיקון שהתרחש במציאות, המאפשר לחזור לנקודת המוצא - אליהו עומד לפני אחאב והגשם יורד בעיתו? לדעתנו, המדרש טוען שאליהו הוא זה שבא הקב"ה "לתקן", והמסלול שמפתיחת הסיפור לסיומו, הוא המסלול שהתווה הקב"ה לאליהו כדי לתקן את עצמו.

תמונה א': אליהו ואחאב אצל חיאל

בתמונת הפתיחה באים אליהו ואחאב לנחם את האבל. אחאב הולך לנחם את ידידו על מות בניו. אליהו למה בא?⁴ יתכן שאליהו הנביא, בתוקף תפקידו, מלווה את המלך, ובהחלט מסתבר שזהו המשכו של ויכוח שמעצם ההבדלים באישיותם, ודאי כבר היה קיים ביניהם קודם לכן. סיפור חיאל מהווה חיזוק ניכר לעמדתו של אליהו. אחאב מנסה לערער את ההבנה המיידית, שחיאל הרג את בניו במו ידיו הבונות את יריחו. ערעור זה נועד לנחם את חיאל, ולפגוע באליהו. הערעור בא בשני שלבים: "דלמא כי מילט יהושע הכי לט..." - אולי קללתו של יהושע לא התייחסה למעשהו של חיאל, ואין כאן קללה שנתגשמה? עונה אליהו שקללת יהושע כללה את כל האפשרויות של בניית יריחו. יריחו היא סמל, וכל נגיעה בסמל הזה תביא את הקללה. לפיכך, פונה אחאב לכיוון שונה, "לווטתא דיהושע תלמידיה מקיימא?!". כיצד יתכן שקללת יהושע תתקיים בעוד קללת רבו אינה מתקיימת? הרי רבו קבע כי מי שיעבוד א-לוהים אחרים יענש בצורתו, ואחאב שעבד ע"ז בישראל יותר מכל מלך שהיה לפניו (מלכים א' טז), נהנה מרוב גשמים וברכה?! ברור שמצב זה איננו מתיישב עם ההיגיון, ולכן יש לומר שגם קללת יהושע לא התגשמה, ובניו של חיאל "מעצמם" מתו.

את דברי אחאב אפשר לקלוט בשני מישורים - הפשוט של חוטא שאיננו נענש, ומורכב יותר של תיאור מציאות הסותרת חוקי תורה והגיון. אפשר להיתפס לדבריו: "וההוא גברא אוקים ליה ע"ז על כל תלם ותלם ולא שביק ליה מטרא דמיזל למסגד ליה", ולראות בכך מציאות של "רשע וטוב לו" שתתוקן ע"י הבאת הרעה לרשע. ואפשר לשמוע: "לווטתא דמשה לא קא מקיימא... לווטתא דיהושע תלמידיה מקיימא?!". ולראות בעיה מורכבת הרבה יותר, של החלטה לא כל כך מובנת של הקב"ה להיפרע מהרשע ה"קטן", ולהניח לרשע ה"גדול". אליהו, אולי מהיותו קנאי, שטבעו לראות את המציאות בשחור לבן, למיין דברים לפי אמת ושקר, ולהימלט מהתפיסות המורכבות יותר, מכל גווני האפור, בחר לשמוע את הרשע הצוהל "שלום יהיה לי כי בשרירות לבי אלך". הוא מחליט לפגוע בשלומו, ולהשתיק את צהלתו. ולא חש אליהו, שמעשהו רק מחזק את השאלה העמוקה יותר בדברי אחאב. הן אליהו עצמו מתלמידי תלמידיו של משה הוא, ואם אכן לא יהיה מטר כי אם לפי דברו, נוכל לשאול ביתר תוקף - "לווטתא דאליהו תלמיד תלמידיה מקיימא?!". אולם זוהי בחירתו של אליהו, והקב"ה מחליט לצאת עימו לדרך.

"בעי רחמי" - ואי אפשר שלא לשמוע את הציניות המרומזת בביטוי. הוא מבקש רחמים כדי להביא צער רעב ומוות לעולם; "והבו ליה אקלידא דמטרא" - הוא מקבל הסכמה למהלכו, וקם והולך, כמנצח שהמפתח בידו. כעת יכנס הקב"ה לתמונה.

4 מהר"ל, בחידושי אגדות על סנהדרין, מסתמך על הכתיב השונה במלכים א', ט"ז, לד - "בימיו בנה חיאל בית האלי את יריחה", ולומד מרמז זה שהיתה זו עיר אחרת בשם יריחו. לדעתו, בא אליהו אל חיאל, מפני שדן אותו לכף זכות, שלא ידע שגם דבר זה כלול בקללת יהושע.

תמונה ב': שלב ראשון בתיקון – הסבל בנחל כרית

הקב"ה מתגלה לאלהיו ומצווהו ללכת לנחל כרית⁵. לפי המדרש לא עצה טובה יש כאן, עונש חינוכי יש כאן. שולח הקב"ה את אלהיו לאיזור נידח ומבודד, שם ישב כשחברתו היחידה תהיה העורבים⁶, המציינים עבורו את תחילת היום וסופו⁷. מחייתו תהיה על מי הנחל ועל הלחם והבשר המובא ע"י העורבים.

לכאורה, מספק לו הקב"ה תנאים משופרים, שהרי לא כל אדם אוכל בשר מדי יום ביומו, שלא לדבר על פעמיים ביום; אך בשר זה המובא בידי העורבים הוא בשר שנתעלם מן העין, ולמדנו בחולין צה: "בשר כיון שנתעלם מן העין – אסור". א"כ כיצד אכל אלהיו בשר, שאינו יודע את מקורו ואופן שחיטתו?!

ישנן שתי אפשרויות להתיר בשר זה לאלהיו, ושתיהן מובילות למטבחן של אחאב:

א. "בציירא וחתומא או בסימנא" (שם צה ע"ב) – אם יש על הבשר סימן, המשייכו לבעליו. סתם אדם אינו מסמן את מאכלו, וקשה להכיר בין בשר של ראובן לבשר השייך לשמעון. אולם בשר הבא ממטבח המלך, יכול להיות מוכר ע"י איכותו, או ע"י צורת בישולו והגשתו המיוחדת. ממילא בשר הבא מבי טבחי דאחאב הוא הבשר היחיד, שיכול להגיע עם העורבים, ולהיאכל ע"י אלהיו, בהסתמך על היותו מסומן ומוכר⁸.

ב. "כל דפריש מרובא פריש" – בשר המושלך בשוק הולך אחר הרוב: אם רוב חנויות הבשר במקום כשרות, גם בשר זה יחשב ככשר, משום שסביר יותר שהגיע מחנויות הרוב ולא מחנויות המיעוט. בשעת רעב בארץ, המקום היחיד, שיהיה בו בשר גם בבוקר וגם בערב הוא בית המלך, השומר על רמת חיים גבוהה בגלל עושרו ומעמדו.

עולה מכך, אם להשתמש במושגי ימינו, שפעמיים ביום, בוקר וערב, אוכל אלהיו בשר מהעורבים, רק לאחר שהוא מוודא שזהו בשר הנמצא בהשגחת אחאב הרשע. מדוע מגיע לאלהיו העונש הזה: לחיות ללא חברה אנושית, ללא קשר עם העולם חוץ מקשר האחד – המכאיב והפוצע פעמיים ביום, כל יום – של אכילה משולחנו של המלך הרשע נגדו יצא, לראות איך לאט לאט מתייבש הנחל, מקור חיותו?⁹

5 יש להדגיש, שהמדרש מוסיף הליכה עצמאית של אלהיו מאחאב: "קם ואזל", ובאמצעותה יוצר שתי תמונות נפרדות – אלהיו ואחאב, הקב"ה ואלהיו.

6 עורבים – עופות לא טהורים. העורב שלא צלח לבשר על שיבת החיים למסלולם לאחר המבול, נבחר לפרנס את אלהיו.

7 "והעורבים מביאים לו לחם ובשר בבקר ולחם ובשר בערב ומן-הנחל ישתה." (מל"א י"ז ו).

8 הנחת היסוד היא, שאחאב הרשע, בעלה של איזבל בת אתבעל, הקפיד על כשרות מזונו.

9 ואם תאמר: היה צריך להסתתר מפני אחאב? הרי אפשר היה לשולחו מיד צרפתה אשר לצידון! מדוע היה עליו להיות קודם בנחל כרית ולהתפרנס מן העורבים?!

כדי לענות על שאלה זו עלינו להיעזר בידיעותינו על תפקיד הנביא בתנ"ך ובחז"ל. משה, אבי הנביאים, הוא הדוגמא בהיותו סניגורם של ישראל לפני הקב"ה¹⁰. חז"ל תובעים התנהגות זו מכל נביא¹¹. אליהו, לא די שלא לקח על עצמו את הסניגוריה¹², אלא גם מינה עצמו לקטיגור ושופט כאחד. הקנאות לכבוד ה' ותורתו מבורכת היא והכרחית בנסיבות מסוימות, אך אינה יכולה להיות תכונה דומיננטית אצל נביא ומנהיג רוחני. מנהיג רוחני חייב להיות מודע למורכבות של המציאות. כשהוא מדבר על בצורת, הוא אינו יכול להתייחס אליה רק כעונש על ע"ז, אלא הוא חייב לדעת את משמעותה, ולחוש בצערם של אדם ובהמה. תגובת אליהו לדברי אחאב מעידה על חוסר מודעות ורגישות לצרת הציבור, שהרי אם היה מודע אפילו לחלק קטן ממכאובי הבצורת, לא היה מטיל אותה בקלות כזאת, רק כדי להכניע את הרשע בוויכוח. על אליהו ללמוד לראות את האנשים, לא רק את העקרונות המופשטים, והדרך לרגישות למצוקת הציבור מתחילה בסבל הפרטי: "כיון דחזא דאיכא צערא בעלמא"¹³ - צערו ומצוקתו לימדו אותו על הצער בעולם ורק אז - "כתיב 'ויהי דבר ה' אליו לאמר קום לך צרפתה...". השלב הראשון בחינוכו השיג את מטרתו, ועל כן אפשר לעבור לשלב הבא בחינוכו.

תמונה ג' - שלב שני בתיקון, גלות בצרפת אשר לצידון¹⁴

בצרפת נכנס אליהו לביתה של משפחה. הוא הופך למפרנסם של אלמנה ענייה ובנה (מלכים א', י"ז, י-טז). כאן יחווה את צער הזולת. עדיין לא צער הציבור, עדיין לא התייחסות לכלל ישראל, אך כאבו של אדם אחד המוכר לו, שהוא קשור עימו ביום-יום. אכן, למען אותו אדם מוכר, אותו הצער הפרטי מביא את אליהו לבקש רחמים (הפעם רחמים כדי להציל ולתת חיים), כדי לקבל את מפתח תחיית המתים. שני מפתחות עולם הם והבדל תהומי בין הסיבות לבקשתם. את מפתח הגשמים מבקש קנאי, שכאבו על הרשע ועל אי הצדק מעוור את עיניו מלראות את צער הרבים. לעומתו, את מפתח

- 10 בשמות ל"ב, י"א השיא - בחטא העגל "ויחל משה את פני ה'... למה ה' יחרה אפך בעמך".
- 11 פסחים פז: "א"ל הקב"ה להושע: בניך חטאו. והיה לו לאמר: בניך הם, בני חנוניך הם, בני אברהם יצחק ויעקב, לגלגל רחמיך עליהן. לא דיו שלא אמר כך, אלא אמר לפניו: רבש"ע, כל העולם שלך הוא, העבירם באומה אחרת! אמר הקב"ה: מה אעשה לזקן זה?".
- 12 אליהו זוטא פרק ח' - "מיד נטל אליהו את המפתח של מטר והלך לו, והיה רעב גדול... עמד הקב"ה ודחפו לאליהו למקום שביקשו אבותיהם של ישראל רחמים על בניהם...".
- 13 רש"י מפרש אמירה זו על הקב"ה: "כיון דחזא הקב"ה דאיכא צערא בעלמא, א"ל הקב"ה לאליהו "לך צרפתה", לגלגל הדבר שיחזיר לו מפתח של מטר". ככל הנראה אומר רש"י, שהקב"ה ציפה שהשהות בנחל כרית תספיק, כדי להביא את אליהו להבנה על מקומו הנכון של המפתח. כאשר יבש הנחל ואליהו עדיין לא חזר בו, ראה הקב"ה שצער העולם אינו מאפשר המתנה, ויש לנקוט בצעד דראסטי יותר, ולכן שלח אותו צרפתה.
- 14 צידון היא ארצה של איזבל אשת אחאב, היבואנית הראשית של העבודה זרה, וגם כאן טמון עוקץ לאליהו.

תחיית המתים מבקש אדם, שצער זולתו כואב לו עד כדי זעזוע, אדם המוכן להפוך סדרי עולם כדי להציל נער צידוני גוסס, כדי למנוע שברון לב מהאלמנה, שבביתה הוא מתגורר. כאן הוא המקום להסביר לאליהו, שהוא רק התלמיד, שיש מעליו רב הרואה בצרתו של כל אחד ואחד מישראל. רב שרק הוא יכול לשקול את כל הצער הזה מול חילול שמו, ולהחליט אם לקיים דברו ולתת לרשע כרשתו, או למחול על כבודו כביכול ולתת גשם וחיים לעמו. אליהו אכן מחזיר את המפתח. ההסכמה לחליפין מעמידה את צער האלמנה והרצון להציל את בנה, כשווי ערך ללקח הבצורת לאחאב, מה שנתפס אצל אליהו ככבוד ה' ותורתו. בו בזמן, יש כאן גם הכרה בעליונותו של הרב, הודאה בהנהגתו הצודקת את המציאות.

המטרה הושגה אם כן, ולכן: "...לך הראה אל אחאב ואתנה מטר על פני האדמה". אפשר לחזור לנקודת המוצא מתוך תקווה, שאליהו, מצויד בראייתו החדשה, יפעל במציאות לא כקנאי אלא כמנהיג, עם כל האחריות והמורכבות של תפקיד זה.¹⁵

הקשר בין המדרש לכתובים

בקריאת הפסוקים (מלכים א', ט"ז, כט-לד), צורמת ההשוואה בין הפירוט הרב של חטאי אחאב שעונשם יבוא רק בעוד כמה פרקים לבין ההכרזה "כדבר ה' אשר דיבר ביד יהושע בן נון" ועונשו המיידי (באותו פסוק) של בונה יריחו. מכאן, כפי הנראה עלה לגלוגו של אחאב. בפירושם המהפכני על נתינת מפתח הגשמים ביד אליהו, כאשר לפי הפשט הפשוט יש לומר שהיתה זו נבואה, הסתמכו כפי הנראה תז"ל על כמה דברים: הנבואה נאמרה בלשון מוזרה, שבועה "אם יהיה... טל ומטר כי אם לפי דברי" כאשר לא ברור אם תוכן השבועה הוא ציטוט דברי ה' או דבר אליהו.¹⁶ במלכים א', י"ח, יז - אחאב מכנה את אליהו "עוכר ישראל" כביכול תולה בו את הבצורת.

מעדותו של עובדיה עולה שאחאב ערך מצוד נרחב אחר אליהו. אם היתה זו גזירה מאת הקב"ה, מה תועיל תפיסת אליהו? אלא שגם אחאב סבר שהגזירה תלויה באליהו.

התפיסה שמעשה הנחל והאשה האלמנה הם בעצם דיאלוג פרטי בין אליהו להקב"ה, מתבססת על העובדה, שאחרי הכרזת אליהו על הבצורת, לא ניתן לנו שום מידע מפורש על קיומה. אנו לומדים כבדרך אגב, מהתייבשותו של נחל כרית, שאכן לא היה טל ומטר. במיוחד לאחר המידע שבפרק י"ח על רעב חזק בשומרון ועל ניסיון נואש של אחאב להציל את הבהמות לפחות, מתחזקת ההרגשה שפרק י"ז הוא עניין שבין אליהו לקונו, המנותק מהסיפור העיקרי. רק אחרי הכרזת האשה: "עתה זה ידעתי כי איש א-לוהים

15 אפשר ללמוד מכאן הנחיה חינוכית שיש בה תבונה פסיכולוגית רבה: כדי להגיע לאידיאל של הנהגת כלל ישראל יש לגלות רגישות רבה, ורגישות זו מתפתחת ע"י סבל אישי, וע"י השתתפות בסבלו של הפרט הקרוב. אל המעגל הכללי מגיעים מתוך המעגל הפנימי הקרוב.

16 ודומה לו ישעיהו ה', ט: "באוזני...". (נון קמוצה) ונחלקו הפרשנים אם אלו אזני הנביא שבהן אמר ה' את שאמר או שזהו דבר ה' האומר: באוזני שמעתי דבריכם.

עיון במדרש "שלשת המפתחות"

אתה, ודבר ה' בפיך אמת", הנותנת ביטוי אנושי לסיום ה"קורס" הא-לוהי של אליהו, ישנה התחברות אל המציאות הלאומית.

העובדה שהקב"ה המציא לאליהו את מזונותיו בדרך צער, ע"י עורבים וע"י אלמנה צידונית¹⁷ ענייה, מעוררת את ההרגשה שיש כאן ביקורת על אליהו. לאחר סיום המעשה בפרק י"ח אנו מגלים את פניה האחרות, המורכבות של המציאות. אחאב הרשע חס על הבהמות המתייסרות ברעב, ויוצא לחפש להן מזון. עובדיה נאמן ביתו, מנהל הארמון, הוא ירא שמיים אמיתי כעדות הפסוקים. וראה זה פלא, אליהו התפלל על הצלת בנה של האשה שכללה נביא אחד, ולא היה מודע לכך שהבצורת תפגע גם באיש שכלכל מאה נביאים.

כל הקשרים הללו בין המדרש לבין הפסוקים, הופכים אותו לעומק פשוטו של המקרא, כמעט לחלק בלתי נפרד ממנו.

17 כבר צויין שצידון היא מקור התרבות הזרה המחטיאה את העם ומלכו.